

TASAVVUFUN METAFİZİK OMURGASI: RÜYA -FUSÛS MERKEZLİ BİR DEĞERLENDİRME-

Zeliha ÖTELEŞ*

Öz

Tasavvufun bilgi kaynakları arasında, öncelikli olarak “keşf ve ilham” zikredilmektedir. İlâhî bilgiye ait bir kapının açılması olarak görülen ve sûfî için son derece önemli olan bu iki bilgi kaynağı, “uyku ile uyanıklık arasında”, çoğu zaman da “uyku” hâlinde “sûfî bilincine yansıyan bilgiler” olarak bilinir. Muhyiddin İbnü’l-Arabî(ö. 1240) tasavvuf anlayışını, “keşf yoluyla elde edilen bilgi” anlamına gelen “mârifet” üzerine temellendirmesi, keşfe kapı aralayan rüyanın önemini güçlendirmektedir. Tasavvufî yaşamın sistemleştiği dönemlerde nazârî olarak rüya, varlık mertebeleri arasında “misâl âlemi” olarak nitelendirilmiştir. Tasavvufun kurumsal yapısı olan tarikat içinde rüya, mânevî mertebelerin terakkî düzeyinin tespiti için son derece mühimdir. Öyle ki, seyr u sülûk yapacak bir kimsenin hangi zikir veya evrâdî çekeceği meselesinde rüya, yol gösterici bir pusula olarak görülmüştür. Bu çalışma, tasavvufî yapıları ve anlayışları ayakta tutan, âdeta görünmez bir dayanak olan rüya meselesinin farklı bir vecihten ele alınmasından ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Rüya, Âlem-i misâl, Metafizik.

Metaphysical Column of Sufism: Dream -A Fusus-Based Evaluation-

Abstract:

Among the origins of knowledge “inspirations and instincts” are primarily mentioned in sufism. According to the sufism, two origins of knowledge reflected in a situation between “asleep/awake” but mostly in “asleep” to the “conscious of sufi” and they are highly important since these sources seen as a gate opening to the divine knowledge. Ibn-al Arabi(d.1240) found his understanding of sufism on “marifat” which means “knowledge that was acquired by kashf (unveiling)”, that basis strengthens the importance of dreams which brings up exploration. During the periods that sufism lifestyle evolved in systematic forms, dreams described as “exemplary universe” throughout the existence degrees. Inside the institutional structure of sufism, dreams are important to evaluate the progress of spiritual level. So that, dreams are seen as a compass to guide ones during their quest, decide recitation and zikr that shall be repeated. This study consists of handling the dreams in different manner, dreams which are invisible base of sufism understanding and structure.

Key words: Sufism , dreams, exemplary universe, metaphysics.

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, oteles9@hotmail.com

Giriş:

Rüya, hayal, düş gibi ifâdeler, uyku sırasında veya uyku-uyanıklık arasında zihinde beliren görüntüler, biçimlenen sûretlerdir. Belli belirsiz oluşan sûretler hakkında günümüze kadar pek çok şey söylenmiştir. Kadim medeniyetlerin metinlerinden kutsal metinlere kadar bu mesele güncelliğini korumuştur. Rüyanın yorumlanması bir kabiliyyet, bir meslek haline gelmiştir. Tesbiti mümkün görünmeyen bir zaman ve mekanda oluşan görüntülerden bir takım çıkarımlarda, öngörülerde, tespitlerde ve kehânetlerde bulunmak, zamanla tabii bir hâl almaya başlamıştır. Elbette ki bu çalışma, tüm medeniyetlerde, dinlerde, kültürlerde derin izlere sahip “rüya” mefhumunu ele almayacaktır. Genelde Müslümanlar arasında özelde sûfiler için rüyanın ehemmiyetine dair genel bilgiler aktarılarak, tasavvufta metafizik omurganın “rüya” olduğu anlayışı vurgulanacaktır.

Varlık mertebelerinden biri olarak tasavvur edilen ve rüyanın gerçekleştiği derece olarak kabul edilen “âlem-i misâl” (misal âlemi) bu çalışmanın iskeletini oluşturmaktadır. Âlem-i misal üzerindeki yorumlar, rüyanın sûfilerin tekamülündeki yerine dair bir takım ipuçları vermesi bakımından önemlidir. Çalışmamızda öncelikle, rüyânın mâhiyeti hakkında genel mâlumat verilecektir. Müslümanlar arasında rüya meselesinin ilişkilendirildiği Peygamber olan Hz. Yusuf üzerinden okumalarımızı aktararak, gölge varlık ve rüya bağlamında rüyanın metafizik yorumu ele alınacaktır. Son olarak rüyâ tabirinin bilgi olarak değeri tartışılacaktır.

1- Rüya ve Mâhiyeti

Sebebi ve kaynağı nasıl açıklanırsa açıklansın tarihin hemen her devrinde insanların rüya ile ilgilendiği ve rüyaları yorumlayarak mânâlar çıkarmaya çalıştığı görülür. Eski Mısırlılar, Bâbilliler ve Asurlular’da rüya tabiri gelenek haline gelmiştir. Kadim dönemlerde kâhin ve büyücülerin en önemli görevlerinden biri rüyaları yorumlamaktır. Rüya tabiri konusunda ilk metinler milattan önce 5000’li yıllarda Asurlular tarafından yazılmıştır. Milattan önce 1500-1000 yıllarında Hindistan’da yazılan Vedalar’da da rüyalara ait listeler yer almaktadır. Eski Yunanlılar ise uykuda ruhun vücudu terk edip tanrıları ziyarete gittiğine inanırlardı.¹ Binlerce yıl merak edilen bir konu hakkında modern Psikoloji, “fiziksel bir süreç”² yorumunu yaparken, hemen hemen bütün dinlerin³ “hikmet” ile ilgileneceği yönü, rüyalara büyük bir ehemmiyet vermektedir.

Rüyaları, yüksek bir gerçeklikten bakış olarak değerlendiren, geçmiş ve gelecek ile ilişkilendirmek sûretiyle peygamberlere verilen hikmetin kaynağı olarak kabul eden kimselere göre, “sahih rüya nübüvvetin kırk altıda biridir.”⁴ Rüyanın, “mübeşşirat” (müjdeleyiciler)⁵ diye isimlendirilip nübüvvetin kırk altıda biri (1/46) olarak nitelendirilmesi, nübüvvetin bitiminden sonra da müjdeleyici rüyaların görülebileceği şeklinde yorumlanmış ve rüya tabiri önem kazanmaya başlamıştır. Edebiyatımızda bu tür eserlere “tâbir-nâme, tâbirât-ı vâkıât, rüyâ-nâme, vâkıâ-nâme, seyir-nâme, ...” gibi isimler de verilmiştir.⁶

¹ İlyas Çelebi, “Rüya”, *DİA*, XXXV, s. 306.

² Freud; “Rüyalar, akıldışı arzuların hayâli olarak tatmin edilmesine yararlar” sonucuna varır. Freud’a göre, rüyaların sahip olduğu tek işlev, uykumuza süreklilik kazandırmasıdır. Daha fazla detay için bkz; Erich Fromm, *Rüyalar, Masallar, Mitoslar*, (çev: Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten), Arıtan yay., 2. baskı, İstanbul, 1992, s. 67-124.

³ İlâhî kaynaklı olan ve olmayan dinler.

⁴ Ebu Saîd anlatıyor: "Mü'minin rüyası, nübüvvetin kırk altı cüzünden bir cüzdür." Avf İbnu Malik anlatıyor: "Hz. Muhammed buyurdular ki: "Rüya üç kısımdır: "Bir kısmı; âdemoğlunu üzme için şeytandan olan korkulardır; bir kısmı, kişinin uyanırken kafasını meşgul ettiği şeylerdendir; bunları uykusunda görür; bir kısım rüyalar da var ki, onlar peygamberliğin kırkaltı cüzünden birini teşkil eder"; Buhari, Ta'bir 26; Muslim, Rüya 8, (2263); Ebu Rezin el-Ukeyli anlatıyor: "Resulullah buyurdular ki: "Mü'minin rüyası, nübüvvetin kırk altı cüzünden bir cüzdür - Bu rüya, anlatılmadığı müddetce bir kuşun ayağında (takılı vaziyette) durur- Anlatılacak olursa düşer." *Cem'ul Fevâid*, Rûdânî,(7447), C.6, s. 520.

⁵ Ebu Hüreyre'den rivâyetle: "Hz. Muhammed şöyle demiştir: "Benden sonra, peygamberlikten sâdece mübeşşirat (müjdeleyiciler) kalacaktır!" Yanındakiler sordu: " Mübeşşirat da nedir?", " Sâlih rüyadır" diye cevap verdi." *Muvatta'nın rivâyetinde şu ziyade var: "Sâlih rüyayı sâlih kişi görür veya ona gösterilir." Buharî, Tabir, 5; Muvatta, Rüya 3, (2, 957); Ebu Dâvud, Edeb 96,(5017).*

⁶ Gökyay, Orhan Şaik, “Tabir-nâmeler”, Seçme Makaleler 3-Güçlük Nerede?-, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 151-168.

İbnü'l-Arabî'ye göre vahiy, his ile değil rüya ile başlamıştır. Çünkü akledilir mânâlar histen daha çok hayâle yakındır. Hayal ise duyu ve mânâ arasındadır. Vahiy bir mânâdır. Mânâ duyuya inmek istediğinde, duyuya ulaşmazdan önce hayal mertebesini geçmelidir. Hayal kendinde gerçekleşen her şeyin duyulur sûrette sûretlenmesini gerektirir. İlahi vahiy uyku esnasında gelirse “rüya” diye isimlendirilirken uyanırken gelirse “tahayyül” diye isimlendirilir. Burada tahayyül ‘hayal gibi göründü’ demektir. Bu nedenle, vahiy hayal ile başlamış sonra dıştan gelen meleğe doğru intikal etmiş, melek peygambere duyuya algılanan bir adam veya şahıs şeklinde sûretlenmiştir.⁷ İbnü'l-Arabî, Cebraîlin Dihyetü'l-Kelbî sûreti ile sûretlenmesine telmih yolu ile aktarmış görünmektedir. Vahyin, yani İlahî kelâmın tecessüm etmesinin tadrîcen gerçekleşmiş olduğu kabul edilmektedir.

İslam Tasavvuf Düşüncesinde rüyalar ne tamamıyla ilâhî bir mesaj ne de fizyolojik bir süreç olarak görülmektedir. İlk sufi müelliflerden Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî *et-Ta'arruf*'ta, Kuşeyrî *er-Risâle*'de rüya konusuna müstakil bir yer ayırmıştır. Tasavvuf'ta rüya, sadece uykuya has değildir. Sufilere göre âlem bir hayal, rüya da hayal olan âlemin müşâhedesidir. Tasavvufî hayatta rüya, mârifet, hikmet, vaaz, irşad, uyarı vb. hususların da kaynağıdır. Birçok sûfî, zâhid ve velî gördüğü rüyaya göre hayatına ve davranışlarına yön vermiştir. Mürşidin öncelikli görevlerinden biri müridinin gördüğü rüyayı tabir etmek⁸ olduğu kabul edilir. Rüya tabircisinin rüyayı doğru yorumlaması, *sâlikin* mânevî gelişimi için bir işaret ve bulunduğu makamın tespiti için bir delil olarak görülmektedir. Bu bakımdan rüyanın ehline anlatılması gerektiği, sufiler arasında yaygın bir kabuldür.

Kuşeyrî, *Risâle*'sinde önce rüya hakkındaki âyet ve hadisleri aktarır ve rüyanın bir nevi keramet olduğunu belirtir. Kuşeyrî, uyuyan insanın, beş duyu organı ile maddî âleme ait şeyleri his ve idrak etme kabiliyetinin ortadan kalkması sebebiyle, hissi ve zaruri bilgilerle meşgul olan muhayyile ve tasavvur melekesinin kendini bu gibi şeylerden sıyırdığını belirtir, akabinde rüyayı şu şekilde tasnif eder: Adğâs-i ahlâm (şeytan cihetinden gelen havâtır, karışık rüyalar); Nefsin hevâcisi (sözü, arzusu, desisesi); Melek cihetinden gelen havâtır (salih rüya); doğrudan doğruya Allah'ın, uyuyan bir kulunun *kalbine* bir şeyi tarif etmesi şeklindeki rüyalar.⁹ Bu şekildeki tasnif ile Kuşeyrî, rüyadaki algıyı zihne yükleyen yaygın kanaatin aksine kalp ile ilintilendirir.

İslam geleneği içerisinde rüya tabir etmeyi şer'î ilimlerden kabul eden İbn Haldun, rüyayı, “gayba ait idraklerden bir idrak (ve o âlemi idrak etme vasıtalarından bir vâsıtâ)” şeklinde tanımlamış ve Hz. Peygamberin “Sâdik ve sahih rüya, nübüvvetin 46 cüzünden bir cüzdür” hadisi ile bu tanımına sadece “sâdik ve sahih rüya”nın dahil olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Rüyanın sahih olduğu nasıl bilinebilir? Bu sorunun cevabı İbn Haldun'a göre, sâdik rüyanın doğruluğuna ve sıhhatine delalet eden bir takım alâmetler vardır. Birinci alâmet, rüya gören şahsın (derin bir uykuda olsa bile) derhal uyanmasıdır. Diğer alâmet, mezkur idrâkin devamlı ve sabit olmasıdır.¹¹ İlimler kategorisi içinde rüyayı ele alan İbn Haldun'un, delillendirilmesi pek mümkün görünmeyen bu sahadaki verilerin incelenmesi gerektiğine işaret ettiği düşünülebilir.

Azîzüddin Nesefî'ye göre, rüya görmenin iki sebebi vardır: Birincisi, hisler; ikincisi, semâvî meleklerdir. Hisler, hayal ve hafızadan neşet eder. Hayal, müşterek hissin hazînedârıdır. Hafıza ise, vehmin hazinedarıdır. Her ikisinin hazinesi vardır. Uzun süren zamanlarda o hazinelerden sûretler ve manevi birtakım şeyler almış, hazineye aktarmışlardır. Talep edildikleri vakitlerde arz edilmişlerdir.¹² Nesefî, insanda bulunan safra, balgam, kan ve sevdâ (ahlât-ı erbaâ-dört karışım)dan birinin gâlip olması halinde; mesela safranın gâlip olması durumunda “kuvve-i hayâliyye” bir takım şeyleri sarı tasvir ederek rüyada gösterir. Bedende safranın az olması, sarı gül; daha az olması sarı incir; safranın daha da azlığı sarı elbise; ve eğer daha da az ise şûle saçan ateşli bir mevzii rüyada görülür.¹³ Nesefî'nin rüyâda görülen sûretleri biyolojik olarak yorumlaması, bu gibi rüyâların itibarı ve tabirinin olmadığına işaret etmiş görünmektedir.

⁷ İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, (çev: Ekrem Demirli), 8: 323; Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, Dâru Sadır, Beyrut, 2004, C. 4, s. 6-7; Konuk, *age*, C. 2, s. 226.

⁸ Süleyman Uludağ, “Rüya-Tasavvuf”, *DİA*, XXXV, s. 309.

⁹ Kuşeyrî, Abdülkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, (haz. Süleyman Uludağ), 3. baskı, İstanbul: Dergâh yay., 1999, s. 465-467.

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, (haz. S. Uludağ), 1. baskı, İstanbul: Dergâh yay., 1983, C. 2, s. 1136.

¹¹ İbn Haldun, *age*, s. 1138.

¹² Azîzüddin Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, (terc. A. Avni Konuk., haz. Sezai Fırat), Gelenek yay. İstanbul, 2004, s. 205.

¹³ Nesefî, *age*, s. 205-206.

Rüyanın, “duyuların hazinesi” şeklinde anlatıldığı bir başka metin İbnü'l- Arabî'nin *Tedbirât-ı İlâhiye* adlı eseridir. İbnü'l-Arabî memleket-i insâniyenin hazinesi olarak “hazine-i hayal” ifadesini kullanır ve uyuyan kimsenin gördüğü sûretler ve rüyaların bu hazineden tekevvün ettiğini belirtir. Nasıl ki hükümet-i zâhiriyyede toplanılan vergilerde helal ve haram bulunduğu gibi, uyuyanın gördüğü sûretlerde ve rüyalarda dahi “mübeşşirât” (müjdeler) ve “adğas-i ahlâm” (karışık rüyalar) olduğunu söyler.¹⁴ Hafıza gücü ve hayal arasındaki bu irtibat, hayal gücünün hatırlama yetisine muhtaç olduğunu gösterir.

Rüya meselesi üzerine yazan, konuşan, fikir beyan eden kimseler; peygamberler arasında gördüğü ve tâbir ettiği rüyalar ile öne çıkan Hz. Yusuf'a doğrudan veya dolaylı olarak atıfta bulunur. İlim olarak kabul gören “rüya” meselesinin Yusuf Peygambere nisbeti üzerinde durmak, bu noktada yarar sağlayacaktır.

2- Rüyanın Yusuf Peygambere Nisbeti

Yusuf Peygamber¹⁵ küçük bir çocukken gördüğü rüyayı babası Yakup Peygambere anlatır. İşte Yusuf'un daha küçük bir çocuk iken gördüğü ay, yıldız ve güneş simgeleriyle örülü rüyasının¹⁶, yaşayacakları hakkında bir takım işaretler barındırması¹⁷, bu rüyayı tabir eden Yakup Peygamberin yorumunu duyan diğer kardeşlerinin bu bilgiyi gerçek kabul ederek küçük Yusuf'u ortadan kaldırma çabası¹⁸, rüya ve o rüyanın tabirinin o dönem için son derece güçlü bir bilgi kaynağı olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Nitekim Yâkup Peygamberin dedesi İbrahim Peygamber, gördüğü rüya sonucunda en sevdiği oğlunu kurban etmek zorunda hissetmiştir.

Yusuf Peygamber zindanda bulunduğu yıllarda, rüya gören mahkumların rüyalarından hareketle akıbetlerini aktarması,¹⁹ Müslüman gelenek içerisinde Yusuf Peygamber ile rüya meselesi arasında güçlü bir bağlantının kurulmasına sebebiyet vermiştir. Rüya meselesini ele alan metinler, mutlaka Yusuf Peygamberin rüya tecrübelerini referans göstermiştir.

Rüya hakkında bilgi veren mutasavvıflar arasında şüphesiz ki İbnü'l-Arabî ayrı bir yere sahiptir. Rüya hikmetinin Yusuf Peygambere verildiğini eserinde (*Fusûsu'l-Hikem*) ifade eden İbnü'l-Arabî, ilginçtir ki eserinin de kendisine rüyada verildiğini söylemektedir. Öyle ki, İbnü'l-Arabî, 627 senesinde Dımaşk'da bulunduğu bir vakitte kendi ifadesiyle “mübeşşire(müjdeleyici)den olduğu muhakkak olan bir rüyada” *Fusûsu'l-Hikem* kitabını Hz. Peygamberin kendisine verdiğini beyan eder.²⁰ Müellif daha önce de 586 (1190) yılında Kurtuba'da iken benzer şekilde Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerle, geçmişten kıyamete kadar bu peygamberlere inanan bütün insanları müşâhede ettiğini söyler.²¹

Yusuf Peygamberin anlatıldığı kısımda rüya konusunu ele alan İbnü'l-Arabî, yatay boyutta herkesin kolaylıkla kabul edebileceği ve anlayabileceği Yusuf Peygamberin rüyası hakkında birbirinden farklı anlama düzeylerine hitap eder. Affî bunu şu şekilde özetler; “Yusuf Fassında müellifin arz ettiği en önemli mesele, rüya meselesi ve onun bir yandan insanın hayal kuvvesiyle ilişkisi, bir yandan da misal âlemiyle ilişkisi, daha sonra da vahiy ile ilişkisi ve vahiydeki yeridir.”²² Müjdeleyici olan rüya, rüyayı görenin hayal gücü ile ilişkili olduğu gibi misal âleminden aktarılan ilahi bilginin aktarımı ile de ilişkili görünmektedir.

¹⁴ Konuk, Ahmed Avnî, *Tedbirât-ı İlâhiye Tercüme ve Şerhi*, (yay. haz. Mustafa Tahralı), 2. baskı, İstanbul: İz yay., 2001, s. 113; Ayrıca bkz: *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabi*, H. S. Nyberg, Leiden, E. J. Brill, 1919, s. 133.

¹⁵ Hz. Yûsuf'un hayatı hakkında bilgi için bkz. Yûsuf Süresi 12/1-111; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ*, 1: 8-15; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 24-25; Taberî, *Târîhu'l-Umem*, C.1, s. 312-344.

¹⁶ Bkz. Yusuf 12/4.

¹⁷ Bkz. Yusuf 12/100.

¹⁸ Bkz. Yusuf 12/8-10.

¹⁹ Bkz. Yusuf 12/36, 41.

²⁰ Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem ve't-talikatu aleyh*, (haz. Ebü'l-A'la Affî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1946/1365, s. 47; Ayrıca, Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın), 4. basım, İstanbul: İFAV, 2005, C. 1, s. 97-99.

²¹ M. Erol Kılıç, “Fusûsü'l-Hikem”, *DİA*, XIII, s. 31.

²² Affî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 201.

Yusuf Peygamber, vahdet-i vücud düşüncesi mensuplarınca “âlem-i misâl” ve “âlem-i hayâlin” kutbu kabul edilmektedir.²³ A. Avnî Konuk, “hikmet-i nûriyye” kelimesinin Yusuf Peygambere tahsis olunmasının sebebini, Yusuf Peygamberin keşfinin “misâli” olmasından kaynaklandığını düşünür.²⁴ Rüya tabir ilminin, her yönden tam bir şekilde (kâmil halde) Yusuf Peygamber’de vücut bulduğu kabul edilmektedir.

Fârisî terminoloji ile paralel bir şekilde, rûhânî olan her şey latif ve nûr; maddî olan her şey ise kesif ve karanlık diye isimlendirilmiş, misal âleminin nûrani -yani maddi olmayan- olduğu söylenmiştir.²⁵ *Fusûs*’da Yusuf isminin “nûrânî hikmetle” bitişmesi ise Yusuf kıssasında yer aldığı gibi Yusuf’un rüya yorumu ile ilişkisi olması sebebiyledir. Çünkü Yusuf, misal âlemini en kâmil tarzda keşf etmiş, misal suretle görünen sûretlerden neyin kastedildiğini bilmıştır.²⁶ Hz. Yusuf, uykusunda gördüğü ve sonra te’vil ettiği ve gerçekleştikten sonra “Bu önceki rüyamın sonucudur, Rabbim bunu hak kılmıştır” (Yûsuf, 12/100) dediği rüya ile, Hz. Muhammed’in “İnsanlar uykudadır, öldükleri vakit uyanırlar”²⁷ hadisi arasında irtibat kuran İbnü’l-Arabî, Hz. Muhammed’in söylediği, insanların uykuda oldukları, gördükleri her şeyin de bir rüya olduğunu kabul eder.²⁸ Bu kabul sonucunda âlemin, tabir edilmesi gereken bir rüya olduğu neticesi hâsıl olmuştur.²⁹ Dolayısıyla Yusuf Peygamberin rüya görmesi ve yıllar sonra gördüğü rüyayı tabir etmesi; “uykusunda rüyasından uyandığını görüp, hala aynı uykuda olduğunu bilmeden rüyasını tabir eden kimse gibidir”. O halde uyanıklık, uykunun ta kendisidir.³⁰

Rüyanın mâhiyetine dair buraya kadar aktarılan bilgilerden sonra, rüyanın vücut bulduğu merteye olarak kabul edilen misal âlemi (âlem-i misal) meselesine yer vermek, meselenin nasıl tasavvur edildiğini anlamamıza yardım edebilir.

3- Âlem-i Misal/Berzâh ve Rüya

13. yüzyıl vahdet-i vücûd terkininin kullanıldığı yüzyıldır. Bu yüzyıl sonrasında varlık tanımlamaları ve tasavvurları çeşitlilik arz etmiştir. Varlık, mertebelere bölünmek sûretiyle tanımlanmış ve “merâtibü’l-vücûd” (Varlık Mertebeleri) şeklinde kavramsal bir çerçeveye bürünmüştür. Varlık Mertebelerinin tasnîfi, en yaygın olarak beşli ve yedili şekilde kabul görmüş, bu mertebeler arasında âlem-i misâl (misal âlemi) mertebesi de rüyanın gerçekleştiği merteye olarak telakki edilmiştir. Meselemiz rüya olduğu için, bu mertebeler arasında âlem-i misal üzerinde duracağız.

Dünyada, insana galip gelen sıfata münasib suretlerin bulunduğu âlem-i misâl/berzah, bilinen-bilinmeyen, varlık-yokluk, müsbet-menfî, ma’kul-gayr-ı ma’kul arasındaki fâsıladır.³¹ Rüya mevzuu âlem-i misâl/berzâh kavramlarından bağımsız anlatılamayacağından, vücûd mertebelerinden âlem-i misâl hakkında özet mahiyetinde bilgi vermek gerekmektedir.

A. Avni Konuk’a göre; “Rüya” ve “misâl âlemi” arasında bir münasebet bulunmaktadır. Bu münasebet, terimlerde de gösterilmiştir. Öyle ki, merteye mânâsında “hayâl-i mutlak” ve rüya mânâsında “âlem-i hayâl-i mukayyed” ifadeleri kullanılmıştır.³² Konuk, sâlih amelin hayâl-i mutlaktaki misali, bağlar, bostanlar, çiçekler ve nehirler olduğunu; kötü fiillerin misalinin ise, akrepler, yılanlar ve zulumat olduğunu düşünür. Ona göre mukayyed hayâlin iki ucu vardır. Biri insanın kendi nefesine muttasıl(bitişik)dır. Bir tarafı da âlem-i misâl muttasıldır. Uyku sebebiyle süflî

²³ Gürer, Dilâver, “Hz. Yûsuf’un Gördüğü Rüyanın Fusûsu’l-Hikem’deki Yorumu”, *Tasavvuf Dergisi*, yıl 9, sayı 21, Ankara, 2008, s. 41.

²⁴ Konuk, *age*, C. 2, s. 219; Benzer ifadeler için bakınız: Câmî, Abdurrahmân, *Nakdü’n-Nusûs fî Şerhi Nakşi’l-Fusûs*, (neşr: Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî), Beyrut, 2005, s. 115.

²⁵ Afîfî, Ebu’l-Alâ, *Fusûsu’l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, (çev: Ekrem Demirli), İstanbul: İz yay., 2000, s. 201.

²⁶ Afîfî, Ebu’l-Alâ, *age*, s. 202.

²⁷ Ebu’l-Hayr Muhammed b Abdurrahman es-Sehâvî, *el-Makâsîdül-Hasene fî Beyani Kesîrin mine’l-Ehâdîsi’l-Müştehere al’l-Elsine*, Nûn Maddesi, Rivayet Numarası: 1240.

²⁸ Konuk, *age*, C. 2, s. 231-232; İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî’nin Fusûs’undaki Anahtar Kavramlar*, (terc: Ahmed Yüksel Özemre), İstanbul, 1998, s. 13.

²⁹ Demirli, Ekrem, “Rüya İçinde Rüya: Âlem Tabir Edilmesi Gereken Bir Rüyadır”, *Keşkül*, -Rüya-, 11, s. 28-32.

³⁰ Afîfî, *age*, s. 204.

³¹ Mahmud el-Gurab, Mahmud, *el-Hayal Âlemü’l-Berzâh ve’l-Misâl min Kelami’s-Şeyhi’l-Ekber Muhyiddin İbnü’l-Arabî*, Dimeşk: Darü’l Kutubu’l-Arabî, 1984, s. 8.

³² Konuk, *age*, C. 2, s. 221.

âlemden birtakım sûretler görüldüğü vakit, bunlar fâsid hayaller veyahut adgâs ü ahlâmdır, asla hakikati yoktur. Ancak riyâzat ve mücâhede ile meşgul olan ârifin hayal aynasında gördüğü sûretler âlem-i misâlden yansımış ise, ister uyur vaziyette olsun, ister yakaza halinde olsun, hak ve sabittir. Zira âlem-i misâl Hakk'ın ilminin hazinesidir, ondan hata meydana gelmez.³³ Hakk'ın ilminin hazinesi olarak kabul edilen âlem-i misal gibi, İbnü'l-Arabî'nin *Tedbîrât-ı İlâhiyye* isimli eserinde, insanın hazinesi olarak "hazine-i hayal" hafıza olarak aktarılmıştı. Dolayısıyla rüya, Hakk'ın ilminin hazinesi ile kişinin hafızası arasındaki berzah olarak düşünülebilir. "Berzah" ifadesi umûmiyetle, iki dünya arasında ölenlerin mekânları olarak da tanımlanmaktadır.³⁴ Ölenlerin rüyada görülmesi, rüyanın berzah şeklinde tanımlanmasına sebep olabilir mi? Öyle ki misal âlemi, kendinden önceki mertebe olan ruhlar âleminin feyzini cisimler âlemine ulaştırma vâsıtası olması bakımından, ruhlar ile cisimler arasında berzaktır. Onun için misal âlemine "berzah" denilmiştir.³⁵

Misâl âleminin sûretleri, insana rüyada havâsa ise hem rüyada hem de uyanıklık halinde münkeşif olabileceği kabul edilir.³⁶ Misâl âleminde cisimler âleminin birer sûretleri bulunduğu ve rüyada "keşf-i mücerred" ve "keşf-i muhayyel" olarak görülen sûretler bu misâl âlemi ile irtibatlı ve ona mensup olduğuna ve rüya uykuda görüldüğüne göre, bu dünyada "uykuda olan" insanların gördükleri ve idrak ettikleri bütün sûret ve cisimlerin, onların rüyada gördükleri sûretler gibi "hayâlî sûretler"den ibâret addedilmesi lâzım gelecektir. Hadîs-i şerife göre "uyumakta olan insanlar" ancak "öldükleri zaman" yâni ölümle bir sonraki mertebeye geçtikleri vakit cisimler âleminin bir hayal olduğunu idrâk edebileceği öngörülmektedir.³⁷

4- Rüyanın Tabiri Hakkında

Rüya tabiri ile, gayb âleminde elde edilen bilgilerin gelecekteki olaylara işâret ettiğine dair bir inancın oluştuğu görülmektedir. İnsanoğlu rüyaların mantığa aykırı olduğunu, saçmalığını kabul eder etmesine; ama anlamsız olduğuna bir türlü inandıramaz kendini. Bu nedenle rüyaların gizemli mânâlarına ulaşmak için akla en uygun rüya çözümleme metodunu bulmaya çalışır. Bu sebeple, farklı yüzyıllarda ve coğrafyalarda rüya tabiri ile ilgili eserlerin yazılmış olduğu görülmektedir.

Rüyaların, gerçekleşen kehanet için işâret olduğuna dair bir misal, şu şekilde aktarılabilir: Abbasi şehzadesinin rüyasında bir meleği görmesi ve o meleğin şehzadenin avucuna dört kez hı (ح) harfini yazması ve bu ilk hı'nın *halîfe* olarak, diğer hı harflerinin ise *hams hamsîn hamsmi'e* yâni beş-elli-beşyüz=555 olarak yorumlanması sonrasında, şehzadenin gerçekten de 555/1160 yılında, el-Müstencîd ismiyle halîfe olarak tahta çıktığı görülmüştür.³⁸ Bu gibi misaller sonucu pek çok rüyanın, doğru tabir ile gelecek hakkında bilgi verebildiğine olan inanç, böylece pekişmiştir.³⁹ Nitekim "istihareye yatmak", mütereddid olunan bir hususta rüya yoluyla karar alma durumu, hadis literatüründe de yer bulmaktadır.⁴⁰ Dini kültürde bu şekilde yer alan rüya mefhumu üzerine oluşan "rüya tabiri" kitapları yaygın bir şöhret kazanmıştır.⁴¹

Rüyanın yorumu ihtiyaç duyduğu kabul edilir ve yorumlanmamış bir rüya, okunmamış bir mektuba benzetilir.⁴² Rüyaların ifade ettikleri mânâlar, hissi sûretler şeklinde hayal mertebesinde ortaya çıkarlar. Misâl âleminde görülen şekiller, gözlemediğimiz bu âlemdeki şekillere aykırıdır. Misâl âleminde süt görmek bu âlemde ilimle tabir edilir. Bir kimse rüyasında kendisini ezan okuyor

³³ Konuk, *age*, C. 2, s. 221-223.

³⁴ Schimmel, *age*, s. 254.

³⁵ Tahralı, Mustafa, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık" (*Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III. cildin Takdimi), İstanbul, 1990, s. 19.

³⁶ Tahralı, Mustafa, *agm*, İstanbul, 1990, s.19.

³⁷ Tahralı, Mustafa, *agm*, s. 45 vd.

³⁸ İbn Şâhîn, *Kitâbü'l-işârât fî 'ilmi'l-ibârât*, s. 352.

³⁹ Bir insanın ne kadar ömrünün kaldığı, bir olayın ne zaman gerçekleşeceği, hırsızlığın aydınlatılması gibi geleceğe ve bilinmeyene dair bilgilerin elde edilebileceğini hikaye eden rüya tâbirleri için, bkz. Annemarie Schimmel, *Halifenin Rüyaları*, İstanbul, 2005, s. 75-107.

⁴⁰ Bkz. İbrahim Paçacı, *Rüya'nın Delil Değeri ve İstihare = Evidence Value of Dream and "İstihare"*, *Dini Araştırmalar*, 2016, cilt: XIX, sayı: 48, s. 103-128; Hidayet Aydar, "İstihare ve Rüya Yolu İle Geleceği Önceden Öğrenme Girişimi", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2009, sayı: 7-8, s. 5-16.

⁴¹ Popüler rüya tabiri kitapları üzerine yapılan bir çalışma için bkz. Aslı Yazıcı Yakın, "Suyun Öte Yakası: Türkiye'de 1950'den Bugüne Popüler Rüya Tabiri Kitapları", *Doğu-Batı*, Sayı: 76, 2016, s. 11-32.

⁴² Talmud, Berachot 55a.

görürse hacca gider, ezan onun hacca gideceğine delalet eder. Bunun yanında diğer bir kimse rüyasında kendisini ezan okuyor görürse bu onun hırsızlık yapacağını gösterir. Biri rüyasında ezan okur, halkı Allah'a çağırır mürşid ve hâdi olur; başka birisi rüyasında ezan okur sapıklığa çağırır. Buradaki yorum farklılığı rüyayı görenin yeteneğinden, karakterinden kaynaklanmaktadır.⁴³ Rüyanın tabirinde, görülen imgeler aynı olsa dahi, tabirciler aynı şekilde yorumlamamaktadır. Bu sebeple, rüyayı görenin cinsiyeti, yaşı ve mevki tabirciler için önemlidir.

Bir kimsenin sâdik bir rüya gördüğü iddia edilse bile bu, daima hisse hitap eden bir takım hayaller silsilesi olarak ortaya çıkar; tabir edilinceye kadar da anlamsız kalacağına inanılır. İbnü'l-Arabî bunun tipik bir örneğini, Kur'ân ve Tevrat'ta naklolunduğu vechiyle oğlunu kurban eden İbrahim kıssasında görmektedir. İzutsu bu meseleyi şöyle aktarır: İbrahim bir peygamberdi. Ve peygamberliğin yüksek mânevî mevkiinde bulunan bir zâtın da bir sâdik rüyanın daha yüksek gerçekler kademesine ait bir olay için bir sembol mahiyetinde olduğunu (en azından teorik olarak) bilmesi gerekirdi. Hâlbuki İbrahim, rüyasını tabir etmeyi unutmuştu. Eğer peygamberler böyle olurlarsa avamdan rüyalarını ve yakazalarını doğru tabir etmelerini nasıl bekleyebiliriz? Bunun için alelâde bir kimsenin, tabiatıta vukû bulan bir olayın, hayal kademesine tekabül eden bir başka olayın sembolü olduğunu görememesi pek tabiidir.⁴⁴ İzutsu'nun bu yorumu, rüya tabirinde Yusuf Peygamber, sembolleri tabir ederken; İbrahim Peygamber rüyasında gördüğü sûret üzere amelde bulunmuş ve rüyasını tabir etmemiş görünmektedir. Bu bakımdan İbrahim Peygamberi ya hakîki bir dindar olarak görmek gerekecek ya da rüyasını tabir etmemiş bir peygamber olduğunu kabul etmek gerekecektir.

Bursevî, İbrahim'in oğlunu boğazlamasıyla ilgili rüyada, zahire göre davranan İbrahim'in ruhsatla değil, azîmetle amel etmesi gerektiğini belirtir. Eğer böyle yapmasaydı, hem kendisinin hem de oğlunun Hak Teâlâ'nın emrine ne kadar teslim oldukları hiç kimse tarafından anlaşılamayacağını⁴⁵ düşünmektedir. Bursevî'nin bu yorumuna göre İbrahim Peygamber Hak emrine tam teslim olmuş bir peygamber görünümündedir. Peygamberlerin gördükleri rüyalar ve bu rüyaları hayatlarında ne şekilde tatbik ettiklerine dair yapılan farklı yorumlar, peygamberlerin gördüğü rüyalar ve bunların tabiri üzerinde ortak bir yorumun bulunmadığını göstermektedir.

İbrahim Peygamberin aksine Yusuf Peygamberin gördüğü ve tabir ettiği rüyalar âyetlerde yer almaktadır. Öyle ki İbrahim Peygamberin rüyasının tabiri âyetlerde yer almamaktadır. Süfîler bu âyetleri tefsir ederler. Ancak bu tefsirler tasavvufî tefsirler (işârî tefsirler)dir. Yusuf sûresinde geçen Mısır Meliki'nin rüyasının işârî tefsirini İsmâil Hakkı Bursevî şu şekilde yapar: "Yedi semiz inek; hırs, cimrilik, hased, şehvet, düşmanlık, gasp ve kibirden ibaret bulunan yedi beşeri sıfattır. Zayıf inekler ise bu beşeri sıfatların zıddı olan kanaat, cömertlik, gıpta, iffet, şefkat, hilim ve tevâzudan ibaret olan ruhanî sıfatlardır. 'Kral' ruhtur. Ruh beden şehrinin kralıdır. 'İleri gelenler' ise iç ve dış organlar, his ve kuvvelerdir. Melekût âleminde tasarrufta bulunmak ve burada görülebilecek olan şeyleri öğrenmek de bunların yapabileceği bir şey değildir. 'Zindandan kutulan' nefsi mühlhemedir. Nefsi mühlheme melekût âleminde cereyan eden herhangi bir şeyi öğrenmek istediği zaman tefekkür kuvvesiyle kalbe başvurarak ondan haber ister. Kalb de ona bunu bildirir. Çünkü kalp melekûtu görmekte ve burada görülebilecek şeyleri mütâlaa etmekte kalp lisanıyla bunlara vâkıf olmaktadır. Kalp ruhanî şeylerle nefsi mühlheme arasında tercümanlık ederek ruhanî gayb lisanından anlayabildiklerini nefse tabir eder ve anlatır. Bazen hayal lisanıyla, bazen de ilham yoluyla anlatır.⁴⁶ Bursevî'nin bu tabiri göstermektedir ki, Yusuf Peygamberin rüyasının tabiri âyetlerde yer alsa dahi bir rüyanın farklı yorumlarının yapılması, mutasavvıflar indinde mümkün olmaktadır.

Süfîlerin rüya tabirine dair yazılı literatürü günümüze, "Tasavvufî Rüyâ Tâbirleri" olarak isimlendirebileceğimiz bir külliyat bırakmıştır. Bu literatürün en meşhur eseri ise Abdülganî b. İsmail b. Abdülganî ed-Dımaşki Nâblusî (1143/1731)'nin *Ta'tirü'l-enâm fi ta'biri'l-menâm* isimli eseridir. Ayrıca, Aziz Mahmut Hüdâyî'nin *Vâkıat*'ı ile *Sefîne-i Evliyâ* yazarı Hüseyin Vassâf'ın seyr u sülûkünde yaşadığı manevî tecrübelerinin yer aldığı *Vâkıat*'ı, burada zikredilmesi gereken eserlerdendir. Vâkıat, Vâridât ve Tecelliyât türü eserlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, seyr u sülûk yapan sâlikin mânevî derecelerinin tezâhürü bu tür eserlerde yer bulmuştur. Bu minvalde İsmail Hakkı

⁴³ Ankaravî, İsmâil, *Nakş el-Fusûs Şerhi*, (haz.: İlhan Kutluer), 2. baskı, İstanbul: Kitabevi yay., 1995, s. 78 vd.

⁴⁴ İzutsu, *age*, 16-17.

⁴⁵ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân-Kur'an Meâli ve Tefsiri*, (terc: Murad Sülün), İstanbul: Erkam yay., 2007, 9: 165.

⁴⁶ Bursevî, *age*, 9: 176.

Bursevî'nin Kitâbü'n-Netîce isimli eseri, farklı vakitlerde gelen tecellilerin ve vâridatların yer bulduğu bir eser olarak zikredilmelidir.⁴⁷

Rüyâların tâbiri, mürîdin mürşidi ile olan mektuplaşmaları şeklinde de tezâhür etmiştir. Bu minvalde, Halvetî tarikatı mensuplarından Üsküplü Asiye Hâtun'un şeyhi Öziçeli Muslihiddin Efendi'ye yazdığı mektuplar ve bu mektuplara verilen cevaplar, "Tasavvufî Rüyâ Tâbirleri" literatüründe yer alan orijinal eserlerdendir.⁴⁸ Yine seyr u sülûk eğitimi sırasında görülen rüyalara ve tabirlerine yer veren, Niyazi-i Mısırî (ö. 1694)'nin *Ta'birâtü'l-Vâkı'ât* adlı risalesi zikredilmeye değerdir. Bir Halvetî şeyhi olan Niyazi-i Mısırî, mensubu bulunduğu tarikatın esaslarından kabul edilen rüyalar ile bunların yorumlarına değer vermiş ve bu ekseninde sözü geçen tabirnamesini kaleme almıştır.⁴⁹ Yazılı literatüre bakılarak, seyr u sülûk eğitimi veren tarikatlar arasında Halvetîlerin rüya tabirine daha çok yer verdiğini söylemek mümkündür.

Genel Değerlendirme

Netice itibâriyle şu çıkarımlarda bulunabiliriz: Sûfî düşüncenin temel bilgi kaynağı, keşf ve ilhâm'dır. Keşf ve ilhâm ile bilgi edinme, rüyada gösterilen sûretler aracılığıyla'dır. Bu sûretlerin tâbiri ile -tabir kelimesi, Arapçada bir yerden bir yere geçmek mânâsına gelir- misâl âlemindeki imgeler, şehâdet âleminde tekabül ettiği imgeye aktarıldığı varsayılır. Rüyanın tabirini yapan kişi, rüyayı gören kimsenin keşf ve ilham ile bilgi elde etmeye hazır olup olmadığını tayin eder. Bu sebepledir ki, özellikle manevî yolculuk (seyr u sülûk) yaptıran tarikatlar, müritlerinin bulunduğu manevî derecelerin tespit edilmesinde rüya tabirine son derece önem vermektedirler. Öyle ki, sâlikin bulunduğu mânevî merteye gördüğü rüyalar ile ilişkilendirilir. Tasavvufî terminolojide, keşf ve ilham yolu ile hakîkatin bilgisine erişme ameliyesi, ekseriyetle yakaza veya uyku hâlinde görülen rüyalar aracılığıyla'dır. Yakaza veya uyku halinde görülen rüya, tabire muhtaç görülmekle birlikte, bir rüyanın birden fazla tabirinin bulunduğu sâfîler hemfikir görünmektedirler.

İnsanlık tarihinde rüya tecrübesi, farklı kültür, gelenek ve dinlerde imgelerin anlamlandırılarak geleceğe dair işaretler barındırdığını varsayar. Müslümanlar ise, Hz. Peygamberin Peygamber olmadan evvel sâdik rüyalar gördüğünü kabul ederler. Nübüvvetin kırk altıda biri olarak görülen rüya, nübüvvetten bir cüz olarak kabul edilmiştir. Müslümanlar arasında özellikle sâfîler, rüyada elde edilen bilgiye özel bir anlam yükleyerek, kâmil insan (insân-ı kâmil) olma sürecinde âdeta yol gösterici bir role sahip olduğunu kabul ederler. Bu inanç o denli güçlüdür ki, tasavvufta rüya yolu ile tâ'limin mümkün olduğu kabul görmüş, belki de insanlık tarihinde rüyanın yeri kutsal ile en güçlü şekilde ilişkilendirilmiştir.

Rüya meselesinin tasavvufta metafizik omurgayı teşkil etmesi, beraberinde uyku ve yakaza halinde vukûa gelen hallerin kayıt altına alınmasını sağlamış ve geniş bir literatürün ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Oluşan bu literatürün kronolojik olarak tedkiki, tahlili, uyku ve yakaza halinde ortaya çıkan imgelerin -ki biz bunlara genel olarak rüya dedik- tarihsel düzlemde nasıl yorumlandığının ortaya çıkarılması bakımından gerekli görünmektedir.

Son tahlilde; *Fusûs* merkezli yaptığımız bu değerlendirmede rüyanın, tasavvuf özelindeki rolünün merkezîliğini görmek mümkündür. Ekseriyetle tariflerin, tasavvufî tecrübenin merhalelerinin anlaşılmasında ve yorumlanmasında özel bir mâhiyete sâhip olduğuna inandıkları rüyanın, insan-ı nâkısın tekâmülünde son derece kilit bir role sahip olduğunu söylememiz mümkündür.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz.: İsmail Hakkı Bursevi, *Kitabü'n-netice*, haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, 2 Cilt, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

⁴⁸ Bu mektuplar neşredilmiştir. Bkz.: *Rüya mektupları/ Asiye Hatun*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz.: Mustafa Aşkar, *Niyazi-i Mısırî -Hayatı, Eserleri, Görüşleri-*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

KAYNAKÇA

- Afîfî, Ebu'l-Alâ, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları için anahtar*, (çev: Ekrem Demirli), İz yay., İst., 2000.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya Peygamberler Târîhi*, İstanbul, tsz., (Türk Neşriyat Yurdu).
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân'da Peygamberler Târîhi*, İstanbul, 2002.
- Azîzüddîn Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, (terc. A. Avni Konuk, haz. Sezai Fırat), Gelenek yay. İst., 2004.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân-Kur'an Meâli ve Tefsiri-*, 9. Cilt, (terc: Murad Sülün), Erkam yay., İst., 2007.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Kitabü'n-netice*, haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, 2 Cilt, İstanbul : İnsan Yayınları, 1997.
- Câmî, Abdurrahmân, *Nakdü'n-nusûs fî Şerhi Nakşi'l-Fusûs*, (neşr: Âsım İbrâhîm el-Keyyâlî), Beyrut, 2005.
- Çakmaklıoğlu, Mustafa, "Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye Göre Hayal Düzeyleri", *Tasavvuf Dergisi*, yıl 4, sayı 10, Ankara, 2003.
- Demirli, Ekrem, "Rüya İçinde Rüya: Âlem Tâbir Edilmesi Gereken Bir Rüyadır", *Keşkül*, -Rüya-, 11-Kış, ss. 28-32.
- Erich Fromm, *Rüyalar, Masallar, Mitoslar*, (çev: Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten), Arıtan yay., 2. baskı, İst., 1992.
- Er-Rûdânî, Muhammed b. Süleyman, *Cem'ul-fevâid min Câmi'il-usûl ve Mecma'iz-zevâid*, Dâru'l-Kible, Cidde, 1988.
- es-Sehavi, Şemseddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makasidü'l-hasene fî beyân kesir mine'l-ehâdisi'l-meşhure*; tashih: Abdullah Muhammed es-Sadık, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1956.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Tabirâmeler", *Seçme Makaleler 3-Güçlük Nerede?-, İletişim Yayınları, İstanbul 2002*, s. 151-168.
- Gürer, Dilaver, "Hz. Yûsuf'un Gördüğü Rüyanın Fusûsu'l-Hikem'deki Yorumu", *Tasavvuf Dergisi*, yıl 9, sayı 21, Ankara, 2008.
- Izutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (terc: Ahmed Yüksel Özemre), İstanbul, 1998.
- İbn Arabî, *İnşâ-u Devâir*, H. S. Nyberg, Leiden, 1919/1336.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *el-Maârif*, Beyrut, 1987.
- İlyas Çelebi, "Rüya", *DİA*, XXXV.
- Konuk, Ahmed Avni, *Fususü'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın), İFAV, II. Cilt, 4. basım, İstanbul, 2005.
- Konuk, Ahmed Avni, *Tedbîrât-ı İlähiye Tercüme ve Şerhi*, (haz.: Mustafa Tahralı), İz yay., 2. baskı, İst., 2001.
- Kuşeyrî, Abdulkerim, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah yay., 3. baskı, 1999.
- M. Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII.
- Mahmud el-Gurâb, Mahmud, *el-Hayal Âlemü'l-Berzâh ve'l-Misâl min Kelami's-Şeyhi'l-Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî*, Daru'l Kutubu'l-Arabî, Dimeşk, 1984.
- Süleyman Uludağ, "Rüya-Tasavvuf", *DİA*, XXXV.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1987.
- Tahralı, Mustafa, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık" (*Fususü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III. cildin Takdimi), İstanbul, 1990.